

Semiotiikkaa historioitsijalle – koodinpurkajan työkalupakki

Marja Vuorinen

Esityksen rakenne on seuraava. Aluksi kuvailen semiotiikkaa yleisesti. Seuraavaksi käsittelen historian- tutkimuksen ja semiotiikan suhdetta – mm. sitä, millainen historian tutkimus itse sitä tietämättä on luonteeltaan semioottista, ja saattaisi siis hyötyä eksplisiittisesti semioottisista kysymyksenasetteluista ja käsiteapparaateista. Kolmanneksi kuvailen lyhyesti ns. lotmanilaista kulttuurisemiotiikkaa, ja lopuksi kerron, miten itse olen sitä soveltanut.¹

1. Semiotiikka

Semiotiikka on oppia merkeistä ja merkityksistä. Teoreettinen (yleinen) semiotiikka tutkii merkkien ole- musta, rakennetta ja toimintaa. Käytännöllinen (soveltava) semiotiikka puolestaan tutkii sitä, miten kult- tuuriset merkkijärjestelmät syntyvät ja elävät, miten niitä käytetään ja miten ne toimivat, mikä rooli niillä on ihmisen yhteisöllisessä viestinnässä ja vuorovaikutuksessa. Teoreettinen semiotiikka on lähinnä filoso- fian osa-alue, kun taas soveltava semiotiikka toimii monien eri tieteiden sisällä.

Soveltavassa semiotiikassa on useita erilaisia osa-alueita. Suurelle yleisölle tutuinta lienee visuaalisten merkkien ja niihin koodattujen merkitysten analysointi. Nonverbaalista viestintää, mm. eleitä ja ruumiin- kieltä, tutkitaan käyttäytymistieteissä, verbaalisen kielen merkki- ja merkitysjärjestelmiä taas lingvistiikas- sa (esim. sosiolingvistiikka), joka onkin eräs semiotiikan äititieteistä. Kirjallisuustieteessä narratologia tutkii kertomusten rakenteisiin sisältyviä merkityksiä, kuten kertomusten rakenne-elementtejä tai niiden arkkityyppejä toimijoita, aktanteja. Monia elämänmerkityksellisiä osa-alueita, kuten vaatetusta, ruokaa,

¹ Marja Vuorinen: *Aateluuden semiotiikka, teoria ja käsitehistoria, aatelismiehen ideaalityypit ja populaarit demokratiateemat 1800-luvun suomalaisessa kaunokirjallisuudessa*. Lisensiaattityö Talous- ja sosiaa- lihistorian laitoksella syksyllä 2001.

tilaa ja arkkitehtuuria, kuvataiteita, musiikkia, teatteria, mainontaa, tv-ilmaisua jne. tutkivat semiotiikan vastaavat alalajit. Eläinkunnanmerkkijärjestelmiä tutkii zoosemiotikka, kaikkia luonnon merkitysjärjestelmiä laajemmin biosemiotikka.

Merkin teoriaan moni on törmännyt ohikiitävän hetken tieteellisen ajattelun peruskurssilla, mutta sitä ei tässäkään voi kokonaan sivuuttaa. Eli: 'merkki' koostuu kahdesta osasta, siitä *millä* merkitään, ja siitä *mitä* merkitään (ulkomaankieliset vastaavat termiparit ovat ranskaksi *signifiant/signifié*, englanniksi *signifier/signified*; suomeksi eräs versio näistä on merkitsijä/merkitty). Tarkasti ottaen mukana on vielä kolmas elementti: se suhde, yhteys, joka merkitsijän ja merkityn välillä vallitsee. Merkki ilmiönä aktivoituu määritelmän mukaan silloin, kun jokin yksi viittaa johonkin toiseen – ts. kun kaksi erillistä ja erilaista oliota ovat sellaisessa suhteessa, että ne mielikuvatasolla palautuvat toisiinsa. Tämä on kuitenkin tässä yhteydessä tarpeetonta viisastelua, koska me kaikki intuitiivisesti ymmärrämme, mikä 'merkki' on.

Eräällä teoreettisella, rakenteellisella seikalla kuitenkin on todellista käytännöllistä arvoa merkityksiä purkavalle historioitsijalle ja/tai kulttuurintutkijalle. Merkkiä tarkasteltaessa voidaan erottaa toisaalta sen *denotaatio* eli varsinainen merkitys, täsmämerkitys, aiottu merkitys, ja toisaalta siihen liittyvät *konnotaatiot* eli sivumerkitykset: ne diffuusit lisämerkitykset, mielikuvat ja assosiaatiot, jotka merkkiä ympäröivät, ja jotka merkkien avulla tapahtuvan yhteisöllisen (esim. ideologisen) viestinnän kannalta ovat jopa tärkeämpiä kuin perusmerkitys.

Karkeasti ajatellen merkit voidaan Ferdinand de Saussuren jakoa seuraten ryhmitellä *luonnollisiin* ja *arbitraarisiiin* (keinotekoisiiin, sovittuihin, kulttuurisiin) merkkeihin. Luonnollisia merkkejä ovat ainakin jälki, signaali ja oire. *Jälki* on konkreettisesti jonkin menneen toimijan (hangella kävelleen eläimen tai ihmisen, talon rakentajan, kirjeen laatijan) toiminnasta jäänyt merkki. *Signaali* taas on ilmiön edellä kulkeva merkki, vaikka lähestyvän junan tai lintuparven ääni. *Oire* taas on osa, joka ilmaisee laajemman kokonaisuuden läsnäolon; ko. merkkikategorian nimi muistuttaa samalla siitä, että lääketieteellinen diagnostiikka, oireoppi, on lingvistiikan ohella yksi semiotiikan alkujuurista.

Charles Peircen klassinen jaottelu jakaa kulttuuriset, ihmisen luovaa panosta edellyttävät – tai ainakin syntyvaiheessaan edellyttäneet – merkit samoin kolmii: ikoneihin, indekseihin ja symboleihin. *Ikoni*

(helppo muistaa siitä, mikä toinen tavanomaisempi merkitys sanalla on!) on merkki, jonka viittaussuhde kohteeseensa perustuu ulkoiseen samankaltaisuuteen: muotokuva, karikatyyri, tyylitelty mutta ei loppuun asti abstrahoitu kuva, kartta, onomatopoeettinen sana, risteystä kuvaava liikennemerkki. *Indeksi* eli osoittava, indikoiva merkki on, elegantistisanoittuna, jatkuvuuden suhteessa objektiinsa. Yksinkertaisimmillaan se on kuva kädestä joka osoittaa (vanha typografinen huomiomerkki siis), edellä olevaansanaan viittaava pronomini, ovikellonääni, joka osoittaa, kiinnittää huomion siihen, että ovella on joku, tai sellainen liikennemerkki, tienviitta, joka osoittaa mistä käännytään vaikkapa Helsinkiin. *Symboli* taas on puhtaasti kulttuuriseen konventioon perustuva, sovittu merkki, joka ei millään tavalla ulkoisesti muistuta, osoita tai muuten olemuksellisesti ilmennä sitä mihin se viittaa. Liikennemerkeistä vaikkapa ns. kolmio, se jonka takaa tulevan täytyy väistää muita, on puhtaasti sovittu merkki, se täytyy tietää. Konventionaalisia merkkejä ovat myös pääosa sanoista sekä niiden perustana olevat käsitteet, kaikki nimet ja suurin osa kaikista aineettomien abstraktioiden – valtioiden, puolueiden, instituutioiden ja liikeyritysten – valituista tai laadituista tunnuksista: liput, vaakunat, logot, punainen risti ja punainen puolikuu, tunnuskuviot, -eläimet, -kukat jne.

Ne merkkilajit, joihin tavallisimmin törmäämme, ovat jokapäiväisen kielenkäyttömme rakenneyksiköt, sanat ja nimet, sekä niiden takana olevat käsitekategoriat, joiden merkkiluonne kuitenkin on niin tiiviisti kutoutunut niiden olemukseen, ettemme sitä kovin helposti tunnista. Yleisimmin merkeiksi tunnistettavat oliot kuuluvat visuaalisten merkkikielten maailmaan. Seuraavassa muutamia esimerkkejä visuaalisesta semiotiikasta, joita esitelmätilaisuudessa esittelin kuvina – tässä yhteydessä 'kaksoiskoodattuna' sanalliseen asuun, mutta osittain linkkien välityksellä myös kuvina tarkasteltavissa.

Pelkkää vakavahenkistä asiasisältöä halajava voi hypätä esimerkkien yli suoraan seuraavaan alalukuun, jossa käsittelemme historian ja semiotiikan suhdetta.

SDP-ruusu: <http://www.sdp.fi/index2.htm>

Punainen ruusu sosiaalidemokratian tunnuksena, siis ruusun SDP-denotaatio on symbolinen: se täytyy tietää, sitä ei voi arvata. Toisaalta siinä on lukuisia konnotaatioita, jotka helpottavat ymmärtämistä ja muistamista: punainen on yleensä vasemmistolaisen aatteen, esim. vallankumouksen, oma väri (sovittu symboli sekin, tosin punainen viittaa vereen ja elämään, eli siinäkin on selittäviä konnotaatioita), ruusu

moniterälehtisenä kukkana voisi viitata ikonisesti moninaisuuteen eli joukkovoimaan: ”yhdessä olemme vahvemmat”. Ojennettu kukka (tässä denotaatiossa ruusu on ikoni) on tyyppinen lahja, se koetaan myönteisenä asiana yleensä ja rakentaa siis puolueelle myönteistä imagoa. Ruusu on lisäksi vanha eurooppalainen heraldinen aihe, perinteisesti merkkiluonnetta omaava olio, tosin SDP-ruusua tyylytelymässä muodossa.

Kokoomus-ruiskukka <http://www.kokoomus.fi/>

Puolue-kukkakimppun toinen kukkanen on sekin kokoomus-denotaatioltaan sovittu symboli, joka konnotaatioiden tasolla ilmentää sinisellä värillään suomalaista kansallisuutta lippuassosiaation kautta. Viljapellon kukkana ruiskukka viittaa indeksaalisesti kasvuun, leipään, maahan ja jopa *Boden*-käsitteeseen.

Kristillisten valkovuokko + muita merkkejä <http://www.kristillisdemokraatit.fi/kd/frame.php>

Kristillisen puolueen nettisivulta löytyy kiinnostava merkkivalikoima. Uutta on ensinnäkin puolueen nimi, ’Kristillisdemokraatit’, jossa painavana ”oikeaan” politiikkaan viittavana merkinä esiintyy sana, ja siten myös käsite ’demokratia’. Kristillisten nettisivun valokuvat ovat hyvä esimerkki myös ruumiinkielen koodista: suoraan silmiin katsova *en face* -poseeraus tähdentää puoluejohtajien suoraa ja luotettavaa luonnetta. Loppusilauksena suomalaisen puoluekukkakimppuun vastikään liitetty valkoinen kukka, joka värillään viittaa pyhyyteen ja viattomuuteen, ja näyttäisi lajimääritykseltään olevan kansallinen valkovuokko.

Uudelleenperustetut kommunistit <http://www.skp.fi/>

Suomen kommunistisen puolueen nettisivu sisältää merkityksistä raskaan vuosiluvun 1918, jolloin puolue ensimmäistä kertaa perustettiin. Uudelleen se on rekisteröity vuonna 1997, mikä tietenkin tähdentää sitä, että ko. aate on yhä tarpeen. Tasapainottajan rooliin näyttää viittaavan tunnus kuvion *jin-jang*-tyylittely (esitelmätilaisuudessa Jari Sedergren lohkaisi, että sehän viittaa myös siihen, että on kyseessä ”idän uskonto”), jonka sanoma voisi olla, että maailma rakentuu erilaisista mutta yhtä arvokkaista vastavoimista – ei ”hyvän” ja ”pahan” kamppailusta. Tunnus kuvion maanläheiset, ”poltetut” *terracotta*-värit saattaisivat viitata jonkinlaiseen Feeniks-kohtaloon: tulen läpi kulkenut ja siitä vahvistunut aate on valmis uusiin haasteisiin.

Tarot-kortti XIII Kuolema (*The Close*): elämä/kuolema/alku/loppu-symboliikkaa

Kuva-aihe, jossa alku ja loppu katsovat toisiaan, sisältää toisaalta yksiselitteistä – luuranko kuoleman, vauva alkavan elämän ikonina, pöllö viisauden, haikara kärsivällisyydensymbolisena tunnuksena (ja vauvojen tuojana) – toisaalta ambivalenttia symboliikkaa: alkua ja loppua erottava virtaavan veden kaista voi merkitä joko Tuonelan virtaa tai elämän vettä. Kuvan symbolinen sanoma onkin, että jonkin uuden alku merkitsee aina myös jonkin vanhan loppua.

Leijonan ja miekan seikkailut

Suomen vaakunassa esiintyy leijona, ikivanha voimaa ja valtaa ilmentävä *fortitudo*-symbolieläin http://www.tpk.fi/fin/instituutio/lippu_ja_vaakuna.html. Leijona tallaa käyrää idän sapelia jalkoihinsa ja kohottaa suoran miekan eteensä puolustukseen – outoa kyllä vasemmalle, kohti heraldista ja kartografista länttä. Sama miekkapari ilman leijonaa esiintyy ikuisen rajamaan, Karjalan vaakunassa, <http://www.luovutettukarjala.org/aloitussivu.htm>, jossa kahden haarniskoidun käden pitelemät miekat käyvät ristiin; itäinen eli oikealta tuleva miekka edustaa tässäkin käyrää ja kieroä itää, kun taas oikeamielisen läntisen puolustajan miekka on suora. Miekka ja leijona esiintyvät yhdessä myös poliisin leijonamiekka-tunnuksessa <http://www.helsinki.poliisi.fi/> – nyt valtiollisen väkivaltamonopolin symbolina. Kruunattu leijona, aseenaan miekan sijasta tietenkin sulkakynä ja iso painopaperirulla, esiintyy neljännen valtiomahdin tunnuksena myös *Helsingin Sanomien* logossa, joka löytyy paperilehden pääkirjoitussivulta, mutta ei enää lehden nettiversiosta, jossa paperirullan tilalla tietenkin pitäisi olla jotain aivan muuta. Miekka ilman leijonaa taas kuuluu tietoon sisältyvän vallan, korkean statuksen ja täyden luotettavuuden merkkinä myös akateemisen tohtorin aseistukseen: <http://www.utu.fi/yt/9-2000/4.html>

2. Miten historia ja semiotiikka kohtaavat

Historian kannalta semioottinen menetelmä on yksi dekonstruktio menetelmä muiden joukossa, ja osa laajaa kulttuurisen käänteiden jälkeistä tutkimustraditiota. Yhteistä näille on ”antropologinen” lähestymistapa, tietoisuus siitä, että merkit ja merkitykset sekä niiden perustana olevat koodit ovat suurelta osin kulttuurisidonnaisia, eivät absoluuttisia tai universaaleja – ne varioivat ajassa ja paikassa. (Täsmälleen samaa asiaa, vain toisilla sanoilla, on käsitellyt Jorma Kalela teoksessaan *Historiantutkimus ja historia*.)

Semioottinen metodi on siinä mielessä epämetodi, että se purkaa auki prosessia, joka on osa jokapäiväistä sosiaalista kanssakäymistä ja yhteisössä elämistä, jota jokainen kulttuurin kantaja päivittäin aivan itsetiedottomasti toteuttaa. Ottaessaan merkityksenannon prosessit tarkastelun keskiöön se tuottaa kuitenkin myös uutta tietoa. Semioottinen lähestymistapa kiinnittää tutkijan huomion arjessa vaikuttaviin merkkeihin ja niihin sisältyviin koodeihin, sekä siihen, mitä niillä voidaan tehdä, on tehty ja tehdään: mikä rooli koodien rakentamisella ja purkamisella on inhimillisissä kulttuureissa ja yhteisöissä. Perustasolla on kyse avoimesta viestinnästä, viestin välittämisestä merkkien avulla. Ilmitason alla on kuitenkin kätkeyty – näkyviin kätkeyty! – merkityksiä ja arvostuksia välittävä viestinnäntaso, jonka avulla ihmisiä voi johdella. Toisaalta merkitykset eivät voi vakiintua tai elää ilman että ne hyväksytään yhteisön ‘spontaanin’ sosiaaliseen käyttöön. Ja koska kulttuuristen koodien omaksuminen on keskeinen osa kulttuuriin sosiaalistumista, merkityksen antamisessa ja ylläpitämisessä on aina kyse myös kulttuurisesta vallasta.

Kuten Umberto Eco on kärjistänyt, ”merkkien olennainen piirre on se, että niiden avulla voi valehdella”. Yhteiskunnan toiminnan kannalta ei ole väliä, onko jokin asia totta vai ei, jos vain riittävän moni uskoo, että se on totta – ja toimii sen mukaan. Merkit ja merkkien konnotaatiot, kollektiivisesti jaetut merkitykset, mielikuvat ja assosiaatiot, muokkaavat maailmankuvaamme, ja vaikuttavat siten toimintaamme ja valintoihimme. Koodijärjestelmiä myös luodaan ja käytetään usein erittäin tietoisesti. Niitä siis kannattaa tutkia ja purkaa, jos halutaan selville minkälaiset asiat meitä kuljettavat: millaisten merkitystä luovien ja kantavien mekanismien välityksellä on tultu siihen historialliseen tilanteeseen, missä kulloinkin ollaan, ja millaisten pitkälle tulevaisuuteen heijastuvien merkityksenmuodostusprosessien vaikutuspiirissä ehkä olemme juuri nyt.

Historian keskeinen tutkimuskohde, ihmisyhteisö, on perusolemukseltaan aina semioottinen yhteisö. Merkitykset syntyvät, pysyvät yllä ja muuttuvat sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. Merkit ovat kulttuurisesti tuotettuja: jos yksilö omavaltaisesti päättää, että jokin merkki tästä alkaen viittaa johonkin muuhun kuin aikaisemmin, hän ei enää tule yhteisössään ymmärretyksi. Sosiaalisen konstruktion periaate on siis sisäänkirjoitettu semioottiseen tutkimukseen. Yksilön rooli kulttuurinsa kantajana on kahtalainen: toisaalta häntiedostamattaan kuljettaa eteenpäin itsestään selvinä pitämiään kulttuurisia viestejä, mutta niitä kuljettaessaan ja välittäessään samalla myös hieman muokkaa niitä.

Yhteisö ylläpitää jäsenistönsä yhteiset koodit ja niiden muodostaman sosiaalisen kielen, mutta toisaalta juuri jaetun merkkikielen tuottama yhteinen merkitysavaruus synnyttää yhteisön, merkitsee näkyviin sen rajan ja tihentää ryhmän sisäisen koheesion. Vaivattoman keskinäisen kommunikoinnin mahdollisuus sitoo yhteisön jäsenet toisiinsa. Vastaavasti, jos yhteisön jäsenet eivät enää ”puhu samaa kieltä”, yhteisö on jo matkalla kohti hajoamistaan

Tietyt historian kysymykset ovat ikään kuin valmiiksi semioottisia – riippumatta siitä, eksplikoiko historioitsija tutkimuksensa semioottista lähtökohtaa tai onko hän siitä edes itse tietoinen. Semioottinen tiedonintressi aktivoituu aina, kun tutkitaan yksittäisten merkkien voimaa ja niiden merkitysten muuttumista ajassa. Merkin keskeinen funktio on eron tekeminen. Erilaisia identifikaatioita, ryhmäidentiteettejä, ryhmien välisiä eroja ja rajoja tarkasteltaessa tutkitaan käytännössä juuri sitä, miten kyseisiä eroja merkkien avulla tuotetaan (statuksen, identiteetin, ryhmänjäsenyyden jne. representointi) ja tuodaan tarkoituksenmukaisesti esiin (distinktioprojektit). Myös erilaisten abstraktioiden manifestoitumiseen liittyvien muotojen tutkimus on luonteeltaan semioottista: miten abstraktit oliot – kansakunta, valtakunta, uskonto, aate – konkretisoituvat, millaisiin merkkeihin ne pukeutuvat, miten niiden olemassaolo tuodaan esiin. Ideaalityypit taas ovat merkkiryhmiä, monen yhteen liitetyn merkin muodostamia kiinteitä kokonaisuuksia, jotka metatasolla ovat itsenäisiä merkkejä tietystä kategorijaosta.

Semioottinen tarkastelutapa on sisäänrakennettu myös ’muiston paikkojen’ (*lieux de mémoire*) ja yleensä ’muistamisen politiikan’ tutkimiseen: mihin ja millaisiin toisaalta menneestä säilyneisiin jälkiin, toisaalta varta vasten rakennettuihin muistomerkkeihin joidenkin tapahtumien tai aikakausien muistoa milloinkin halutaan kiinnittää, ja miksi. Esimerkiksi Aleksanteri II:n patsaan tai Säätytalon päätykolmion veistosten viestien kulttuurihistoriallinen analyysi on luonteeltaan semioottista. Semioottinen tarkastelutapa voi kulkea myös jollakin muulla nimellä; esim. taidehistoriassa ikonografinen metodi perustuu semioottiseen analyysiin.

Jos palataan merkkien lajeihin, niin historiassa ’jälkiä’, menneen toiminnan merkkejä on kaikki se, mitä käytämme lähteinämme – luemme siis merkkejä aivan rutiininomaisesti. Muita luonnollisia merkkejä, signaalia ja oiretta, voidaan historiankirjoituksessa käyttää käsittääkseni lähinnä metaforana: jokin asia, jonka nähdään ennakoivan tulevaa kehitystä, voi olla sen ’signaali’ (toinen kysymys sitten on, kannattaako

”ennakoivia” ilmiöitä yleensä etsiskellä, vai sorrutaanko tällöin deterministisiin oletuksiin), ja jokin pieni ilmiö, osa, voi olla ’oire’ jostakin laajemmasta ilmiöstä.

Myös käsitteet ja nimet ovat merkkejä. Nimeämisakti sinänsä on keskeinen osa määrittelijän valtaa, jota diskurssianalyttinen historiantutkimus tarkastelee. Käsitteiden elämä ajassa taas on käsitehistorian ja laajemmin aatehistorian alaa. Erilaiset kulttuuriset ’ikonit’ ja ’symbolit’, aatteiden ja instituutioiden tunnukset, on nekin olleet sekä vanhan että uudemman aate- ja kulttuurihistorian huomion kohteena.

Seuraavassa muutamia visuaalisia esimerkkejä abstraktioiden näkyväsitekemisen tavoista ja niiden historiallisesta dynamiikasta – jälleen sanalliseen asuun koodattuina, mutta linkkien avulla myös kuvina tarkasteltavissa.

Puolikuu, risti ja hakaristi

Vuoden 2001 syyskuun 11. päivästä käynnistynyt ”läntinen sivistys vastaan itäinen barbaria” -kahtiajako voitaisiin symbolitasolla pelkistää ristin ja puolikuun konfliktiksi. Tilanne sinänsä ei ole mitenkään uusi, eikä itäistä kauhua vastaan taistelemisen pr-arvokaan ole George W. Bushin keksintöä. Meikäläisittäin tarkasteltuna itsekin ”itäistä uhkaa” edustava taho, Venäjän ortodoksinen kirkko esim. juhlii kirkkoarkkitehtuurissaan edelleen voittoa islamista sijoittamalla kirkkojen kupoleita koristavien ristien alaosaan ”alistetun” puolikuun. <http://sunsite.cs.msu.ru/moscow/pictures/nikvham.html>. Keskeisestä kristillisestä symbolista, rististä, on kirkon pitkän historian aikana ehtinyt muotoutua lukemattomia erilaisia merkityksiä kantavia toisintoja: <http://home.att.net/~wegast/symbols/crosses/crosses.htm>. Hakaristi puolestaan on kulkenut pitkän tien intialaisen auringonjumalan onnea tuottavasta symbolista <http://www.albertlowe.com/genswa.html> – jollaisena se aikanaan löysi tiensä myös sotienvälisen ajan Suomen ilmavoimien tunnuksiksi <http://www.planet.fi/~mohman/utti.html> – Kolmannen Valtakunnan heraldiseksi tunnuskuvioksi ja sitä kautta hitleriläisen pahuuden merkiksi http://www.crwflags.com/fotw/flags/de%7Dns_or.html. Alkuperäisessä käytössään se esiintyy edelleen new age -henkisenä hedelmällisyydensymbolina – joka nyt menee kiusallisesti sekaisin edellisen hahmotuksen kanssa: http://geocities.com/swastika_webring/swasair.htm

Sirppi, harppi ja vasara

Neuvostoliiton lippua ja vaakunaa koristaneet sirppi ja vasara <http://www.skalman.nu/soviet/> saivat nuoremman veljesvaltion tunnuksia laadittaessa kiinnostavan uusluennan. Sosialismin isänmaan työkalut kuvastivat maatalous- ja tehdastyöläisten liittoa; vaakunassa tämän yhdistymisen hedelmällisyyttä alleviivaavat vielä runsaat viljalyhteet. Preussin perillinen DDR taas näki itsensä nopeasti teollistuvaksi, rationaaliseksi insinöörivaltioksi. Tarkkojen suunnittelijoiden ja väkevien toteuttajien liittoa juhlistettiin heraldisella työkaluvalinnalla: edellistä ryhmää ilmentää harppi, jälkimmäistä edelleen vasara, kun taas maataloutta edustaa enää keskuskuviota kiertävä lyhdeseppele: <http://www.grenzschild.de/>

USA, tuo kreikkalainen demokratia

Yhdysvaltalaisen valtiokultin – ristiriitaisia? – aineksia ovat mm. tasavaltalaisuus, demokratia, kansalaisvapaudet, autoritaarisuus ja klassisensivistyksen ihannoiti. Valtiollisten rakennusten tyyllivalinnoilla viitataankin tarkoituksenmukaisesti sekä demokratian kehtoon, antiikin Kreikkaan

<http://sc94.ameslab.gov/TOUR/linmem.html> että Rooman sotilasmahtiin ja maailmanvaltaan:

<http://www.aoc.gov/homepage.htm> , http://www.aoc.gov/cc/cc_features.htm ,

http://www.aoc.gov/cc/cobs/cobs_overview.htm . Jälkimmäisessä muodossa klassisoiva monumentaaliarkkitehtuuri on tosin puhutellut myös totalitaaristen järjestelmien ideologeja:

<http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/ahbuildp.htm> (esim. sarjan kolmas kuva),

<http://www.moscow-guide.ru/Expo/ukraina.htm> .

Suomi ja Eurooppa seteleinä

Lakkautetun Suomen markan viimeisen setelisarjan <http://www.bof.fi/env/fin/mv99/index.stm> etupuolen kuva-aiheet esittelivät suomalaisuuden symbolisia määrittelijöitä: P.Nurmi, A.Aalto, V.Linna, J.Sibelius, E.Lönnrot, A.Chydenius; setelien taustapuolella oli kuvattuna näkymiä Kustaanmiekasta (“*Stå här på egen botten...*”) Tammerkoskeen ja Finlandia-taloon. Myös aikaisemmissa setelisarjoissa oli nähty kansallisia voimahahmoja ja kansallismaisia. Euroseteleistä <http://www.euro.fi/eurorahat/eurosetelit.html> koko Eurooppaa yhdistävät suurmiehet on taas ilmeisesti runsaudenpulan vuoksi jätetty pois. Tilalla on arkkitehtonisia aiheita sekä etu- että takapuolella – yhteisö on siis tietoisesti rakennettu, ei syntynyt. Etupuolten ”eurooppalaiset” arkkitehtuuridetailit – täysveristä gotiikkaa, renessanssin ja barokin palatsiarkkitehtuuria – edustavat kuitenkin enemmän keskisen ja eteläisen kuin pohjoisen Euroopan traditioita. Se-

teliön taustapuolella muotokieleltään antiikin viadukkeja muistuttavat sillat yhdistävät unionia aivan konkreettisesti: pehmeät kaarijonot kuvastuvat veteen ja katoavat kaukaisuuteen, alleviivaten etäisten alueiden yhdistymisen ja toisiaan kohti ojentumisen ideaa. Seteliön karttaprojektiossa ei ole tilaa itälaajentumiselle; sen sijaan mm. Ranskan merentakaiset alueet on erillisillä tilkuilla esitelty pienintä luotoa myöten.

3. Lotmanilainen kulttuurisemiotikka

”Lotmanilainen” kulttuurisemiotikka – siis virolaisen kulttuurintutkijan ja historioitsijan Juri Lotmanin mukaan – tarjoaa käytännöllisen käsitesarjan kulttuurisen kilpailutilanteen, valtakulttuurin ja vastakulttuurin välisen vastakkainasettelun tarkasteluun. Kulttuuritaistelu käynnistyy, kun uusi haastaja, uusi *teksti* alkaa kyseenalaistaa vanhankoodia, arvoja, tapoja ja perinteitä. Ne nähdään merkityksestä tyhjäksi ei-kulttuuriksi, muodoiksi vailla sisältöä, *non-teksteiksi*. Vaihtoehtoisesti kilpailevan kulttuurin tekstit voidaan nähdä/näyttää oman kulttuurin arvoille ja merkityksenannon tavoille vastakkaisiksi *antiteksteiksi*. Tässä vaiheessa vanha valtakulttuuri yleensä asettuu puolustusasemiin ja reagoi samoin tulokasta kohtaan. Molemmat tahot määrittelevät toisensa ’ei-kulttuurin’ (joko kehittymättömyyden tai rappion) vyöhykkeiksi. Syntyy antitekstuaalinen suhde. Kehittyvä vastakulttuuri voi myös rakentaa omia tekstejään tietoisessa oppositiossa valtakulttuuriin nähden, jolloin ovat kyseessä *negaatiotekstit* – joilla siis suoraan tähdätään kilpailevan kulttuurin arvojen ja merkitysten kiistämiseen, mutta jotka samalla ovat suorassa riippuvuussuhteessa siihen kulttuuriin, jota teoriassa kritisoivat. Viime kädessä ne saavat voimansa siltä jota vastustavat, ja heikkenevät kun se heikkenee. Tässä vaiheessa protestin käsite alkaakin pikkuhiljaa tyhjäntyä, ja protestoiva kulttuuri olla enemmän valtakulttuurin käänteiskuva kuin aidosti itsenäinen uusi arvo- ja merkitysrakenne. Koska vihollinen on tärkeä peili ja vastakuva, sen säilymistä voidaan jopa salaa toivoa: se on itselle ja omalle ryhmäidentiteetille jatkuvasti hyvin tarpeellinen.

Kulttuuritaistelun tässä vaiheessa on nähtävissä ilmiö, jota paremman termin puutteessa nimitän ’raadollisen dynamiikaksi’. Ensimmäinen on aate, hyvä kaunis aate, joka löytää itselleen jotain tärkeää puolustettavaa – vaikkapa tietyn kohderyhmän, jonka se näkee olevan väärin kohdeltu, ja jonka asiaa se haluaa ajaa. Aate synnyttää vähitellen kannattajaryhmän ja ryhmäidentiteetin. Identiteetin vahvistuessa havaitaan vihollinen, joka vastustaa niitä asioita joita itse kannatetaan. Aletaan rakentaa tietoista vihollisku-

vaa, toiseutta, johon projisoidaan kaikki ne kielteiset piirteet, jotka itsestä halutaan ulkoistaa. Jonka jälkeen aletaan tarkkailla viholliseksi ensin valikoitunutta, sitten sellaiseksi määriteltyä ja muokattua vastapuolta. Lopulta vihollisen kaikki piirteet – nekin, joilla ei oikeasti ole mitään tekemistä kahtiajaon pohjana alunperin toimineen ideologisen asiassällön kanssa – aletaan nähdä oman aatteen vastaisina. Eli jos 70-luvulla ns. porvari käytti pikkutakkia, niin siitä seurasi, että oli vasemmistolaisista käyttää villapaitaa, vaikka puku saattoi olla halpa köyhänmiehen puku Anttilasta ja villapaita taas kallista designia...

4. Aateluuden semiotikka: aateluus demokratian antitekstinä

1800-luvun jälkipuolen eliittien konflikti on yksi esimerkki kulttuuritaisteluksi kärjistyneestä yhteiskunnallisesta murroksesta: tilanteesta, jossa jokin uusi haastaa jonkin vanhan, uusien resurssien ja uusien välineitten avulla, niidensynnyttämässä uudessa tilanteessa. 1800-luvun kuluessa aateliton säätyläistö julkisen koulutuksen ja painetun sanan avulla syrjäytti aikaisempien vuosisatojen olosuhteiden tuottaman aatellisen eliitin. Kuten tavallista, haastajalla ei ollut mitään syytä suhtautua edeltäjänsä ja vastustajaansa erityisen lempeästi. Lisäksi sillä oli hallussaan aikansa joukkotiedotuksen koneisto. Aateluudesta tuli pahan vallan tunnus, ja valta ja demokratia yleensä nähtiin vastakkaisina, mistä tuli ongelma viimeistään siinä vaiheessa kun uusi 'demokraattinen' ryhmä saavutti kiistattoman hegemonia-aseman. Demokratian tunnukseksi tuli vallankätkeminen: sitä ei enää manifestoida kuten ennen. Avoimista valtasuhteista, avoimesta vallankäytöstä tuli yhteiskunnan silmissä moraalitonta, poliittisesti epäkorrektia.

Vanhan vallan tiukan kritiikin avulla saavutettiin uusi valta, uusi kulttuurinen hegemonia – uusi ryhmä nousi keskiöön ja määritteli itsensä sivistyneistöksi sen voiman mukaan, joka sen nosti esiin. Uusi valta näytti vallan merkkeinä vain sellaisia piirteitä, jotka erottivat sitä sen edeltäjästä. Näin uusi valta määritteli itsensä epävallaksi. Syntyi piiloutuva keskiluokkainen eliitti, jonka jäsenyyden tunnussana on: ”Ei minulla ole valtaa”. Valta ei ole koskaan tässä vaan aina muualla: tuolla jossakin.

Pintatasolla aateluuteen viittaavat merkit viittaavat syvätasolla vallan eri tyyppeihin ja lähteisiin – valta siis sisältyy konnotaationa niihin merkkeihin, joiden denotaatio on aateluus. Tämä tulee selvästi näkyviin, kun merkit ryhmitellään isompien viitekehysten alle. Vanhimpaan, *soturin* viitekehukseen sisältyvät mer-

kit viittaavat suoraan ”weberiläiseen” vahvemman valtaan, henkilökohtaiseen, autoritatiiviseen käskyvaltaan. *Viran* viitekehys viittaa hierarkian kautta institutionaaliseen valtaan, jonka lähde on yksilön asema tietyn käskytyssuhteita luovan instituution – järjestäytyneen armeijan tai siviilihallinnon – koneistossa. *Kartano*-viitekehys viittaa useampaankin vallan tyyppiin: maaomaisuuden tuomaan (vanhakantaiseen) taloudelliseen valtaan, isäntävaltaan sisältyvään suoraan käskyvaltaan sekä paikallisen mahtiaseman antamaan diffuusiin arvovaltaan ruraalissa yhteisössä. *Suku* taas kanavoi sosiaalisen, taloudellisen ja kulttuurisen pääoman privaattia välittymistä. *Sosiaalinen näyttämö* toimii diffuusin, henkilökohtaiseen attraktioon perustuvan vaikutusvallan esittelyn ja harjoittamisen foorumina, kun taas *yksilö*-viitekehys sisällyttää itseensä ne ominaisuudet, joista diffuusin vaikutusvallan pohjana oleva sosiaalinen, kulttuurinen, esteettinen, psykologinen ja seksuaalinen attraktio kumpuavat.

Aatelismiehen ideaalityypit kuvastavat 1800-luvun aatelin tilannetta astetta sävykkäämmin. Kilpailevan eliitin hahmotuksessa vanhoillisia ja siksi tuomittavia – uuden eliitin silmissä non- tai antitekstuaalisia – aatelisiä hahmoja ovat *upseeri* (joko vanha taantumuksellinen änkyrä, ”possessionaatti, eversti evp.” tai *pax russican* aikainen nuori, koreassa univormussa tepasteleva turha seurustelu-upseeri), kansaa sortava *virkamies* ja juonitteleva *hovimies*. Modernisoituvia ‘de-nobilisoituvia’ tyyppejä taas ovat *maanviljelijä* – edistysellinen ja menetelmiään aktiivisesti kehittävä suurtilallinen, *varhaismoderni yrittäjä* (onnistuessaan joko edistysellinen tai sortajan hahmoinen, epäonnistuessaan degeneroituvan aatelin inkompetenssin personifikaatio), harvinainen *moderni professionaali* (häinkin yleensä edistysellinen hahmo), aatelin väitetyistä sisäsiittoisuudesta johtuvaa vulgaaridarwinistista degeneraation ideaa kuvittava heikko *luuseri* sekä järnefeltiläisen egalitarismin huipentuma, aatelin *työmies*.

Osaltaan edistysellistä ohjelmaa rakensivat myös aateluuden negatiiviset tekstit, populaarit demokratiateemat, joita on mm. *dance macabre* (Kuolema suurena demokraattina), tasa-arvo Jumalan ja lain edessä, näkemys kaikista ihmisistä Aatamin ja Eevan lähtökohtaisesti samanarvoisina jälkeläisinä, fyysisen työn ihannointi, epäsäätyisen romanssin teema, avoimet tai kätkeyt viittaukset demokratiaan ja tasa-arvoon ylimpinä ihanteina, sekä – yleensä läpinäkyvästi kätkeyt – viittaukset Ranskan vuoden 1789 vallankumoukseen.

Siinä missä aateluus oli demokratian antiteksti, nouseva demokraattinen itseymmärrys puolestaan rakensi itseään jossakin määrin aateluuden negatiiviseksi. Tämän projektin peruna suomalaisen demokratian itseymmärryksessä on edelleenkin piirteitä, jotka eivät selity kansanvaltaisuuden aatesisällöistä käsin, vaan ainoastaan irtiottoina vanhan arkkivihollisen tunnuspiirteistä.

Yksi esimerkki tästä ilmiöstä ovat tasavaltalaisuutta konkretisoivat valtiolliset seremoniat. Jos verrataan tässä suhteessa keskenään vaikkapa USA:ta ja Suomea, havaitaan, että Yhdysvalloissa tasavaltalaisen valtion ideaa kuvittavat mm. koululaisten arkeen kuuluvat lippuvala ja kansallishymni sekä perustuslain ja (elävienkin) valtiollisten suurmiesten palvonta, kun taas Suomessa 'henkilöpalvonta', valtiolliset seremoniat ja rituaalit – vaikkapa presidentinlinnan itsenäisyyspäivän vastaanotto – kirvoittavat säännöllisesti nyrpeää kritiikkiä, jonka mukaan sellainen ei kuulu demokratiaan vaan ainoastaan kuninkaitten ja keisarien hoveihin. Edelleen "suomalaiseen demokratiaan" eivät tietyssä hahmotuksessa kuulu yhteiskunnalliset arvonimet, kunniamerkit, ruotsi äidinkielenä, ranskan taito, muodollinen pukeutuminen tai vapaaehtoinen teitittely, mutta sen sijaan toimitusjohtajuus, optiot, englannin puhuminen, Calvin Kleinin farkut tai pakollinen sinuttelu eivät millään tavalla kajoa vapauden ja tasa-arvon periaatteisiin.